

УДК 94(37-11-25)"1453":930(470)"145/154"

ГЕНЕЗА СВДЧЕНЬ ПРО ПАДІННЯ КОНСТАНТИНОПОЛЯ 1453 Р. В НАРАТИВНИХ ДЖЕРЕЛАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА МОСКОВСЬКОГО (ДРУГА ПОЛОВИНА XV – ПОЧАТОК XVI СТ.)

Дмитро УДАЛОВ

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто основні писемні свідчення про облогу та захоплення Константинополя турками-османами у 1453 р., які з'явилися у Великому князівстві Московському. Проаналізовано обставини появи цих свідчень у північноруських писемних пам'ятках протягом другої половини XV – початку XVI ст., а також пов'язано час їхньої появи з тогочасними реаліями в Європі та Північній Русі. Охарактеризовано іноземні та місцеві витоки походження інформації, яка міститься в московських свідченнях; оцінено оригінальний зміст їхнього наповнення порівняно з загальновідомими грецькими та італійськими джерелами; підкреслено особливе бачення та ідейне обґрунтування падіння Візантії в Московському князівстві, яке почало вибудовуватися у процесі появи цих джерел.

Ключові слова: падіння Константинополя, 1453 р., Велике князівство Московське, хронограф, літопис, повість.

Падіння Константинополя у 1453 р. під ударами османського війська викликало неабиякий резонанс у європейських країнах, які мали прямий чи опосередкований стосунок до залишків Візантійської імперії. Була відчутною тенденція сприймати загибель імперії як явище епохальне. Значна зацікавленість подією породила масив свідчень очевидців та сучасників. Дослідники зазвичай надавали перевагу текстам, які безпосередньо описували облогу міста у 1453 р. Особливу увагу привертали твори грецьких хроністів, які особисто спостерігали трагедію або зібрали інформацію в очевидців-співвітчизників. Послугувувались науковці також і відомостями вихідців з італійських земель, здебільшого генуезців та венеціанців, які перебували в Константинополі під час чи після його падіння [6, с. 169–171].

Незначна увага приділялася свідченням, які походили із земель, віддалених від епіцентру подій. Серед таких були тексти з Великого князівства Московського. Наявність у цій державі джерел про події 1453 р. передбачає можливість знаходження докладної і неповторної інформації про облогу міста. Оскільки наратив формувався

поступово, є доцільність дослідити еволюцію процесу. Отже, актуальність теми нашої розвідки полягає в недостатньому висвітленні вищезгаданих матеріалів та необхідності оцінити їхнє значення у контексті всього комплексу джерел про захоплення Константинополя у 1453 р.

В історіографії це питання вивчали російські науковці, які досліджували оригінальні північноруські тексти XV–XVI ст. Аналізували зазначені пам'ятки насамперед Михайл Сперанський [11, с. 136–165; 12, с. 188–225] і Михайл Скрипіль [9, с. 166–184], а також дослідники історії Візантії, зокрема Зинаїда Удальцова [14, с. 19–29] і Миколай Смірнов [10, с. 50–71].

Джерела здебільшого складаються з північноруських літописів (Софійський (XV ст.) [8, с. 81–275] і Ніконовський (XVI ст.) [4, с. 78–100]) і пам'яток, відомих як хронографи (зокрема, 1512 і 1520 рр.) [7, с. 437–460]. Звіряти та оцінювати згадані свідчення насамперед варто з описами падіння Константинополя 1453 р. авторства грецьких істориків (Георгій Сфрандзі [13, с. 128–156] і Михайл Дука [3, с. 78–109]) та італійських авторів (зокрема, щоденником венеційського лікаря Ніколо Барбаро) [16].

Мета дослідження полягає в аналізі письмових свідчень Московської держави про захоплення Константинополя турками в процесі їхнього створення та розвитку та оцінці їхнього значення в зіставленні з загальновідомими джерелами. Поставлена мета вимагає виконання наступних завдань: виділити дані про падіння Константинополя із загального масиву тогочасних московських джерел; простежити закономірності їхньої еволюції протягом другої половини XV – початку XVI ст.; з'ясувати їхнє змістове та ідейне наповнення; надати їм оцінку як комплексу джерел.

Не зважаючи на резонанс від падіння Константинополя в європейському середовищі, в Московському князівстві подія не надто обговорювалася, і свідчення періоду безпосередньо після 1453 р. виглядають досить обмеженими. Це може бути пов'язано з віддаленістю регіону та поточними реаліями держави: подоланням наслідків боротьби за владу всередині князівства, спробами остаточно звільнитися з-під залежності Золотої Орди та негативним ставленням до Флорентійської унії 1439 р., на яку погодився Константинополь незадовго до краху. Відповідно, свідчення про долю «Нового Риму» обмежені до лаконічних згадок. Серед таких – уривок Софійського літопису (XV ст.), де згадка про Константинополь має такий вигляд: *«Того ж [6961 або 1453] року взяли Турки Царгород, у місяці травні 29, і багато зла сотворили і пролили кров*

християнську» [8, с. 271]. Це лише констатація факту захоплення Царгороду османами, без будь-яких уточнень про деталі. Такою лаконічною є і грамота митрополита Йони, надана Дмитру Греку, біженцю з захопленого міста, датована 1454 р. У ній зазначено, що: «*потуранням Божиим*» «...[у] великий Костянтиноград прийшли безбожні Турки... і з усього Грецького роду старих віддали вогню і мечу, а юних і молодих повели у полон» [2, с. 496]. Попри згадку про грецького очевидця подій, пам'ятка практично не містить конкретних даних про те, що відбулося у Царгороді.

Біженець був далеко не останнім з емігрантів-греків, які прибули до Московського князівства, шукаючи притулку. Інформація від утікачів могла формувати уявлення московитів про події 1453 р. Її актуальність зростала у зв'язку зі спорідненням московської династії князів з імператорською родиною Палеологів – одруженням князя Івана III (1462–1505) з Софією Палеолог, племінницею останнього василевса Константина XI (1449–1453). До того ж, саме в другій половині XV ст. стабілізувалося внутрішнє середовище князівства і почалася активна експансія Москви в північноруських землях, що породило затребуваність ідейного обґрунтування завоювань. Тому логічним виглядає збільшення інтересу до історії Візантії наприкінці XV – на початку XVI ст. Така зацікавленість сприяла появі нових текстів про падіння Константинополя зі змістовнішим викладом, або новоутворених, або заснованих на віднайдених відомостях попередніх років, що не були відомі широкому загалу.

Доволі точно їхній характер описав М. Сперанський, стверджуючи: «*На основі історичних подій XV ст. з'являється декілька творів, які відомі в великій кількості списків і найчастіше входять у збірники постійного складу*» [11, с. 138]. Дослідник має на увазі наступні твори: коротку повість (переклад з грецької) (1508 р.), ліричний плач (1512 р.) і розлогу повість (найпопулярніший твір) (1530-ті рр.) [11, с. 136]. Зупинимось на кожній пам'ятці докладно.

Так званий переклад з грецької, або за офіційною назвою, «*Иной перевод. Повесть вкратце о взятии Константина же града*», як згадує М. Сперанський, потрапляє до складу Хронографа 1520 р. та пізніших літописів, зокрема Ніконовського (XVI ст.) [12, с. 188, 192–193]. Проте написана вона не пізніше зазначеного року, а імовірно, що раніше. Дослідник Олексій Шахматов вважав її переробкою редакції Хронографа 1508 р. [12, с. 193]. М. Сперанський погоджується з висновком О. Шахматова, що ця коротка повість є перекладом з невідомого грецького оригіналу.

Хоча опис подій і виглядає «коротким», проте повість містить у собі вагомі деталі, які дозволяють визначити її походження та значення. У повісті зазначені ключові аспекти облоги (побудова султаном фортеці на Босфорі, оточення міста з моря та з суші, майже безрезультатні прохання про допомогу в Заході, відбиття греками численних штурмів, участь генуезького кондотьєра Джованні Джустиніані в захисті, розгром і грабунок міста турками). Особливо обізнаність автора(ів) у падінні Константинополя демонструє інформація про головних персонажів-учасників облоги. Зокрема, деталізована поведінка Джустиніані під час облоги – його поранення, втеча з позицій, не зважаючи на заклики імператора, катастрофічне значення вчинку для захисників і переправлення в Галату, а потім на о. Хіос [4, с. 99].

Про поранення і відступ кондотьєра з позицій також пишуть майже всі грецькі та італійські автори. Так, Барбаро (друга половина XV ст.) безпосередньо звинувачує його в передчасній втечі [16]. В поширеній хроніці Сфрандзі трапляється майже ідентичний епізод, в якому Джустиніані лякається несерйозного поранення та, ігноруючи вмовляння Константина XI, залишає ряди захисників, чим деморалізує впливає на інших воїнів, які «*впали в сум'яття і великий страх*» [13, с. 151]. Привертає нашу увагу і факт смерті Джустиніані на о. Хіос, який в більшості джерел відсутній. Ще про нього згадує Леонард Хіоський, теж один із сучасників подій [12, с. 196]. Подібним чином фрагменти короткої повісті перегукуються з грецькими відомостями й щодо інших осіб. Зокрема, оповідь про доблесть Феофіла Палеолога й Іоанна Далмата під тиском турків ідентично описує Сфрандзі [13, с. 152]; страта мегадуки Луки Нотари після захоплення міста вміщена в більшості відомих джерел; викуп кардинала Ісидора з полону турків описана хроністом Лаоніком Халкоконділом (XV ст.) [15, с. 121]. Вищезгадані моменти падіння Константинополя переважно відсутні у подальшій розлогій повісті.

У тогочасній християнській Європі та грецьких землях зокрема побутувала думка, що падіння Константинополя – це Боже покарання за гріхи. Ідейна складова короткої повісті обмежується лише таким поясненням завоювання міста турками. Така особливість твору, а також, за М. Сперанським, використання імені Джустиніані у грецькому варіанті (Іоанн Іустиніан) і згадка автора, що «...через наші гріхи... самі на себе Божий гнів накликали...» [4, с. 99; 12, с. 194] ще більше підтверджують думку про те, що свідчення походили від грека, який був свідком описуваних подій і (або) зібрав

інформацію у співвітчизників. Зважаючи на тісні контакти греків із північноруськими князівствами та велику хвилю біженців унаслідок завоювань османів, поява такого твору доволі логічна.

Закономірність іншого роду можна помітити в так званому ліричному плачі, який є складовою частиною Хронографу 1512 р. [12, с. 199] Влучною видається думка М. Сперанського про те, що не зважаючи на декларовану заяву автора «розповісти повість» про події, *«власне кажучи, повісті у плачі ми не знаходимо»* [12, с. 198]. Подібно до попередніх літописних згадок, а також літературного жанру плачів, який часто використовували грецькі та італійські сучасники падіння Константинополя, цей твір зосереджується на висловленні жалю та гіркоти від захоплення тисячолітнього міста, замість подання якоїсь конкретної картини подій. Однак, він є помітним кроком вперед після коротких літописних ремарок, оскільки хоч і в літературній формі, але повідомляє про жахи грабунку турками Константинополя [6, с. 438]. Автор плачу намагається подати короткий екскурс в історію Візантії та османської Туреччини [7, с. 437]. Ставлення до падіння держави греків висловлено докладніше, в ньому помітне бажання використати біблійні фрагменти щодо пояснення події [7, с. 439–440]. Автор резюмує, що в той час, коли Візантія та інші балканські держави були знищені Туреччиною, його ж *«... земля Божою милістю... росте, молодіє і підіймається...»* [7, с. 439–440]. Ліричний плач про події 1453 р. в Константинополі не містить конкретного їхнього опису, проте опосередковано засвідчує певні тенденції. Серед них – спроби викладу візантійської історії внаслідок інтересу до неї та пов'язання цієї історії з долею власне самого Московського князівства, а також наростаюче наголошення на божественному факторі як на ключовій причині падіння Візантії.

Так звана розлога повість, повна назва якої звучить як «Повесть о взяттии Царьграда турками в 1453 году» [5, с. 216], є найпопулярнішим та найрозповсюдженішим у Московській державі твором про загибель Константинополя, який зберігся у численних варіантах та списках. Хоча текст стає загальновідомим тільки в першій половині XVI ст., довго тривала дискусія про час написання повісті. Науковці означували його або другою половиною XV ст., або початком XVI ст. Палеографічні дослідження одного з рукописів повісті, за твердженням Сергія Азбелева, дають змогу встановити датування як другу половину XV ст., навіть не обов'язково останні роки століття [1, с. 337]. Однак, одну з найважливіших деталей цього рукопису представляє згадка імені та походження ймовірного

автора, який називає себе Нестором Іскандером, колишнім солдатом османського війська. За браком точних даних про згадану особу, питання про його існування залишається відкритим.

При аналізі змісту доречним буде зауважити про достовірність та інформативність повісті. З одного боку, вона надає загальне уявлення про перебіг облоги Константинополя, а окремі моменти (обізнаність автора в чинах турецького війська, описи локальних сутичок під час битв) вказують на походження інформації від свідка подій. З іншого боку, повість не витримує критики за окремими позиціями. Зокрема, описи морської облоги обмежені одним-єдиним реченням, попри її важливу роль і докладні відомості, що залишилися, зокрема, від щоденників Барбаро [16] (хоча дослідники З. Удальцова і М. Смірнов пояснюють це визначальною роллю сухопутної, а не морської операції турків у здобутті міста [14, с. 25–26; 10, с. 67]). Надто обмеженими видаються дані про найпомітніших дійових осіб облоги (Лука Нотара, Феофіл Палеолог), які у вищезгаданій короткій повісті фігурують яскравіше. Водночас є згадка про присутність імператриці [5, с. 235] та патріарха [5, с. 261], яких насправді тоді в місті не було [11, с. 162].

Кардинально відрізняється від інших джерел, навіть попередніх московських, картина захоплення Константинополя: *«Народ же на вулицях і в домівках не здавався туркам, але чинив їм опір...»*. Тому військові командири султана змушені були доповісти йому: *«Якщо сам не увійдеш у місто, не буде місто приборкане»* [5, с. 261]. Згідно тексту, султан був змушений у Святій Софії пообіцяти повну недоторканість жителям міста, щоб вони підкорилися. Цей опис особливо контрастує з текстом історика Дуки, який описує скупчення натовпу в Софії під час захоплення Константинополя і подальше їх захоплення турками в полон [3, с. 100]. Таким чином, якщо в повісті дійсно знаходяться першооснови записів очевидця, вони залишили в собі прогалини та неточності, які не були заповнені чи піддалися викривленню через суб'єктивізм авторів.

Безпосередньо з цим пов'язане питання про структуру повісті, в якій міститься розповідь про заснування Константинополя. Зазначений фрагмент подекуди виділяється в окреме «Сказання про заснування Царгороду». Наявність оповіді ставить під сумнів цілісність твору. Антиподами в цьому відношенні виглядають позиції М. Сперанського та М. Скрипіля. Перший вважав повість складеною московським книжником на основі записів невідомого протографа, з включенням «Сказання» до її композиції [10, с. 148].

Інший доводив «споконвічну цілісність» повісті, яку об'єднувала єдина стилістика та ідейна основа [9, с. 182].

Аналіз манери написання та ключових ідей повісті дає нам змогу пролити більше світла на ці проблеми. Циклічність подій (баталії або молитви), урочисті промови імператора та патріарха, наявна гіперболізація (візантіїці після першого невдалого штурму турків знаходять у ровах мертвих до «вісімнадцяти тисяч» [5, с. 277]) демонструють значну белетризованість стилю повісті. М. Сперанський зауважив, що з такими рисами вона виглядає типовою для московських військових повістей (хоча він помилявся з часом укладання – XVI ст.) [11, с. 146]. Аналогічним чином М. Сперанський зазначив, що «укладачу характерна релігійно-провіденційна точка зору на сенс і значення історичних подій» [11, с. 144]. З цим не можна не погодитися, оскільки знову наявні обґрунтування «волею Провидіння» захоплення Константинополя турками. Та автор вже аргументує свою думку стародавніми пророцтвами (які приписуються василевсу Леву VI Мудрому (886–912) і св. Мефодію Патарському), так само як і посиланням на знамення зі змією та орлом під час заснування Царгороду, про яке він писав на початку [5, с. 219, 265]. У згаданих знаменнях і пророцтвах стверджується, що Константинополь неминуче опинився в руках мусульман, але в той же час він колись буде відвойований «русим родом» [5, с. 265].

Таким чином, повість була адаптована для розуміння на місцевому рівні і дійсно зв'язана в єдине ціле ідейним стрижнем. Щоправда, це необов'язково передбачає, що пристосування і єдність були їй надані оригінальним автором-свідком подій, а не пізнішими укладачами. І хоча М. Скрипіль наголошує, що спрямованість повісті не пов'язана з майбутньою концепцією «Третього Риму» (аргументуючи значно ранішим походженням назви Константинополя «Другий Рим» і фаталістичними настроями самих греків перед загибеллю міста [9, с. 182]), складно не зауважити, що розуміння падіння Міста як явища, наперед визначеного провидінням, досить помітно просунулося вперед і що простежуються прообрази пізніших ідей Москви приміряти на себе роль його правонаступника.

Отже, зв'язки північноруських князівств із Візантійською державою, попри певну віддаленість регіону, призвели до появи свідчень про падіння Константинополя у 1453 р. і в Великому князівстві Московському. Ці свідчення на початках виглядали вкрай обмеженими і фіксували лише саму звістку про захоплення Царгороду османами. Але внутрішня стабілізація ситуації в

князівстві, піднесення Москви в північноруському регіоні та укріплення зв'язків із греками до кінця XV ст. створюють політичні й ідеологічні умови для посилення інтересу до Візантії та кінцевої точки її існування у 1453 р. Цей інтерес виявляється в утворенні чи віднайденні на початку XVI ст. текстів про події 1453 р. Замість найпростіших згадок стають відомими змістовніші описи, автори яких успішно використовують іноземні й оригінальні свідчення для складання завершеної картини падіння Константинополя. Звісно ж, такі твори частково «перекладені» (в прямому і в переносному значеннях) на власну літературну та ідейну манеру та здатні взаємодоповнювати одне одного (у випадку короткої і розлогої повісті).

Ідейна складова, напевно, заслуговує найбільше уваги. Саме завдяки їй простежується позиція Москви щодо падіння Константинополя. Вона також розвивається від простого тлумачення падіння Константинополя Божою волею до обґрунтування захоплення міста як явища закономірного та наперед визначеного Богом. Саме через «природність» процесу починала передбачатися можливість, що Візантія залишила після себе правонаступника по духу. І якщо в цьому не вбачаються прямі початки концепції «Москва – Третій Рим», то подібні ідеї, як мінімум, являють собою її предтечу.

Таким чином, хоча джерела Московського князівства про падіння Царгороду краще означити як джерела вторинного, аніж первинного характеру, їх можна і треба використовувати в поєднанні з іншими загальновідомими джерелами для складення максимально повноцінного враження про падіння Константинополя у 1453 р. Звісно ж, головна цінність цих хронік як джерел полягає в тому, що вони відображують тогочасний погляд московської знаті на історію Візантії та падіння Константинополя зокрема.

Список використаних джерел і літератури

1. С. Азбелев, *К датировке русской Повести о взятии Царьграда турками*, [в:] «Труды отдела древнерусской литературы» 1961, Т. 17, с. 334–337.
2. *Акты исторические, собранные и изданные археографическою комиссией*, под ред. И. Григоровича, Санкт-Петербург 1841, Т. 1, 595 с.

3. Дука, *История (гл. 35–42)*, [в:] *Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году*, под ред. Я. Любарского, Т. Соболев, Санкт-Петербург 2014, с. 78–109.

4. *Летописный список, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью (продолжение)*, [в:] *Полное собрание русских летописей*, под ред. С. Платонова, Москва 1851, Т. 12, 272 с.

5. *Повесть о взятии Царьграда турками в 1453 году*, [в:] *Памятники литературы древней Руси: вторая половина XV века*, под ред. Л. Дмитриева, Д. Лихачева, Москва 1982, с. 216–267.

6. С. Рансимен, *Падение Константинополя в 1453 году*, пер. Л. Петрушева, Москва 1983, 200 с.

7. *Русский хронограф: Часть 1. Хронограф редакции 1512 года*, [в:] *Полное собрание русских летописей*, под ред. С. Розанова, Санкт-Петербург 1911, Т. 22, 570 с.

8. *Софийская первая летопись*, [в:] *Полное собрание русских летописей*, Санкт-Петербург 1851, Т. 5, с. 81–275.

9. М. Скрипиль, «История» о взятии Царьграда турками Нестора Искандера, «Труды отдела древнерусской литературы» 1954, Т. 10, с. 166–184.

10. Н. Смирнов, *Историческое значение русской «Повести Нестора» Искандера о взятии турками Константинополя в 1453 г.*, «Византийский Временник» 1953, Т. 7, с. 50–71.

11. М. Сперанский, *Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI–XVII веков*, «Труды отдела древнерусской литературы» 1954, Т. 10, с. 136–165.

12. М. Сперанский, *Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI–XVII веков*, «Труды отдела древнерусской литературы», 1956, Т. 12, с. 188–225.

13. Сфрандзи, (псевдо-), *Хроника (гл. 4–11)*, [в:] *Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году*, под ред. Я. Любарского, Т. Соболев, Санкт-Петербург 2014, с. 128–156.

14. З. Удальцова, *Отклики на завоевание Константинополя турками в русском государстве*, «Византийский Временник» 1977, Т. 38, с. 19–29.

15. Л. Халкокондил, *Историческое повествование*, [в:] *Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году*, под ред. Я. Любарского, Т. Соболев, Санкт-Петербург 2014, с. 113–124.

16. N. Barbaro, *Diary of the Siege of Constantinople 1453*, trans. J. Melville-Jones, New York 1969. Available at: <http://deremilitari.org/2016/08/the-siege-of-constantinople-in-1453-according-to-nicolo-barbaro/>